

Sven-Göran Malmgren

Normering i Svenska Akademiens ordlista 1874–1950: principer och resultat

This paper gives a historical survey of the first nine editions (till 1950) of the Swedish Academy Glossary (Svenska Akademiens ordlista, SAOL), a dictionary that provides the Swedish norm of spelling and inflection. Some orthographic and morphological recommendations of the glossary are compared with the real use. The main drawback of the first editions (1874–89) is that they contained very few lemmas, and almost no recent loanwords. From the 1900 edition and onwards, the number of lemmas is quite respectable, but throughout the period the SAOL is characterized by a conservative tendency; there are several examples of spellings and morphological categories – as is shown in the paper – that are recommended by the dictionary long after they have become outdated.

Inledning

Sedan mer än 100 år är Svenska Akademiens ordlista, SAOL, den normativa ordbok man i Sverige självklart vänder sig till för att få svar på ortografiska och morfologiska spörsmål. Den första upplagan av SAOL utkom redan 1874, och ett par år efter publiceringen av den sjätte upplagan (1889) beslöt Kungl. Maj:t att ordlistan skulle vara skolornas rättesnöre i stavnings- och ordböjningsfrågor. Sammanlagt har tolv upplagor av SAOL kommit ut, den senaste 1998 (se bilaga 1). Varje ny upplaga av ordlistan väcker stor uppmärksamhet och är en garanterad försäljningsframgång. Den är i det närmaste obligatorisk på alla arbetsplatser där man någorlunda regelbundet skriver på svenska. Dess auktoritet är så stor, att det finns en utbredd föreställning att endast ord som tas upp i SAOL är riktigt goda svenska ord.

Aspekter på SAOL och dess historia har behandlats i flera studier. Upplagorna 1–9, fram t.o.m. 1950, som tillhandahåller materialet för denna uppsats, har systematiskt undersökts av Johannisson (1974). Sigurd (1986) bygger i viss mån på Johannisson (1974) men tillför även en del nya synpunkter och diskuterar också SAOL:s tionde upplaga (1973). Åtskilliga nya synpunkter på SAOL:s tidigaste upplagor kommer fram i Loman (1986). Värdefull är även Holm (1951), där redaktören för nionde upplagan (1950) lägger fram sin syn på ordlistan och dess uppgift. Även senare redaktörer, Mattsson (1974) och Gellerstam (1987, 1998), har utförligt redogjort för sitt arbete med

ordlistan och principerna bakom det. Dessa sena upplagor faller dock utanför ramen för framställningen.

Syftet med min undersökning är dels att ge en allmän värdering av SAOL:s första nio upplagor från lexikografisk synpunkt – något som knappast har gjorts tidigare –, dels att studera hur de olika upplagorna av SAOL ställt sig till ett antal viktiga morfologiska och ortografiska problem under perioden 1874–1950. Det rör sig i samtliga fall om förändringar som varit på gång och/eller genomförts under perioden. Den fråga som ställs är om SAOL:s roll varit pådrivarens eller bromsarens – eller om ordlistan möjligen varit neutral.

Vid den allmänna genomgången av de nio första upplagorna av SAOL kommer i första hand deras täckning av det aktuella svenska ordförrådet och i någon mån deras beroende av andra ordböcker och övriga källor att uppmärksammas. Det är uppenbart att den lexikala täckningsgraden i hög grad är relevant för ordlistornas betydelse som normgivare.

En del av det som kommer att sägas i det följande är känt för en svensk publik främst tack vare Johannisson (1974), Loman (1986) och Sigurd (1986), även om det kommer att framgå att min bedömning av de äldsta upplagorna av SAOL är betydligt mindre pietetsfull än Johannissons. I ett nordiskt forum kan det vara motiverat att ge visst utrymme åt fakta som i och för sig kan vara kända i Sverige.

SAOL:s nio första upplagor – en allmän värdering

Den första upplagan av SAOL utkom 1874. Som Johannisson (1974) påpekar, kan tillkomsten av ordlistan ses som en konservativ reaktion mot det berömda nordiska rättstavningsmötet 1869 och de liberala principer som antogs där. Ordlistans tillskyndare var Sveriges främste företrädare för den historiska skolan inom språkvetenskapen, J.E. Rydqvist. För Rydqvist var det samtida bruket av underordnad vikt; avgörande i ortografiska och morfologiska spörsmål var i första hand ordens etymologi. Vi återkommer till detta i nästa avsnitt.

För den som vant sig vid moderna upplagor av SAOL är det mest påfallande med de sex första upplagorna det starkt begränsade antalet uppslagsord – ca 34.000 i de fem första upplagorna, något över 40.000 i den sjätte (1889); jfr bilaga 1. Lemmauppsättningen utgörs i stort sett av ett drygt femtioprocentigt urval av lemmauppsättningen i 1800-talets lexikografiska storverk i Sverige, Dalins *Ordbok öfver svenska språket* (1850–53; om denna ordbok se Malmgren 1988, Norén 1991 och Hannesdóttir 1998). Det är viktigt att understryka – först Loman (1986)

gör det – att Dalin redan hade utfört det stora arbetet att få till stånd en förteckning över nästan alla viktiga svenska ord. I det avseendet presterar de fem första upplagorna av SAOL praktiskt taget ingenting, inte heller när det gäller ord som kom in i svenskan på 1860- och 70-talen, och inte heller sjätte upplagan ger några bidrag av större betydelse.

Däremot strök man alltså friskt bland Dalins uppslagsord, inte minst bland lånorden. Många ord som var vanliga och etablerade i svenskan sedan decennier, i vissa fall ett århundrade eller mer, saknas ännu i den sjätte upplagan, t.ex. *absolut*, *abstrakt*, *acceptera*, *analys*, *anonym*, *antik*, *applåd*, *apparat*, *aristokrat*, *arkitekt*, *massiv*, *monografi* och *mosaik*.¹ Det ligger nära till hands att anta någon sorts puristisk fundamentalism bakom dessa uteslutningar, men så enkelt är det troligen inte. Vi återkommer senare till denna fråga.

Det bör dock sägas, att sjätte upplagan av SAOL, tack vare den framstående språkmannen Esaias Tegnér d.y., präglas av vissa nya och goda intentioner, som dock av skilda orsaker förverkligades endast i ringa grad. De kom i stället att realiseras i SAOL 7, som bär många spår av Tegnér's hand, även om han inte själv utförde den mödosammare delen av arbetet.

Först med den den sjunde upplagan (1900, nästan ett halvsekel efter att Dalins ordbok kom ut) överträffar SAOL Dalin vad gäller antalet uppslagsord. Nu är i stort sett alla viktiga ord i Dalins ordbok med och dessutom åtskilliga tusen andra ord som kommit in i svenskan under senare hälften av 1800-talet. SAOL 7 torde därför ge en god bild av det svenska ordförrådet vid förra sekelskiftet. Utan tvekan är den den första SAOL-upplaga som kan betecknas som en betydande lexikografisk prestation. Det är ingen tillfällighet att redaktören Otto Hoppe var anställd vid redaktionen för Svenska Akademiens ordbok (SAOB), där ett stort excerperingsarbete strax före sekelskiftet hade kommit igång på allvar. Hoppe måste ha haft god nytta av de samlingar som höll på att byggas upp, men hans prestation växer om man betänker att dessa samlingar än så länge i första hand omfattade ord på alfabetets första bokstäver. Tegnér's insats för ordlistan, som berörs närmare nedan, får inte heller glömmas bort.

Även om den sjunde upplagan av SAOL innehöll de flesta viktiga lånord och främmande ord, saknades i allmänhet förklaringar till dessa. För att tillgodose behovet av sådana förklaringar gav den unge

¹ Alla dessa ord är upptagna i Dalins ordbok. Att de var i allmänt bruk framgår av att de förekommer med minst ett belägg vardera i en liten korpus om ca 60.000 ord med tidningstexter från 1870-talet (se Gellerstam & Malmgren 1990).

uppsaladocenten Olof Östergren 1907 ut ett litet häfte med titeln *Våra vanligaste främmande ord med uttal och förklaring*. Den lilla skriften blev en stor framgång och har till dags dato tryckts i mer än 40 upplagor.

Den kom också att påverka utformningen av alla de följande upplagorna av SAOL. Dess åttonde upplaga, som kom ut 1923 och hade SAOB-chefen Ebbe Tuneld som redaktör, innehåller visserligen endast något tiotusental nya ord i förhållande till den föregående upplagan, något som f.ö. vittnar om lödigheten i Hoppes arbete. Den viktigaste nyheten i SAOL 8 är i stället att den ger förhållandevis generösa förklaringar till svåra ord, inte minst lånord. I stort sett alla ord i den 1923 nyaste upplagan av Östergrens främmandeordbok är med, och förklaringarna liknar ofta Östergrens. Det är uppenbart att Tuneld har haft god nytta av Östergrens främmandeordbok i sitt arbete på SAOL 8, trots att han inte säger något om det i förordet. Han hade f.ö. medverkat i tredje upplagan av Östergrens ordbok och nämns i dess förord (s. ii).

Innan vi ser på den nionde upplagan av SAOL, som kom ut 1950, kan det vara lämpligt att stanna upp ett ögonblick och betrakta den svenska ordbokssituationen några decennier in på 1900-talet. Sedan 1850-talet hade ingen svensk definitionsordbok av betydelse utkommit – och skulle inte utkomma förrän 1956. Två gigantiska ordboksverk var under arbete, den historiskt inriktade SAOB och den nämnde Olof Östergrens *Nusvensk ordbok*, som beskrev 1900-talets svenska ordförråd. Inget av dessa ordboksverk var dock tillnärmelsevis färdigt ens vid 1900-talets mitt.

I takt med att Dalins ordbok blev alltmer föråldrad – även om den fortfarande användes av många – och i väntan på en modern svensk definitionsordbok blev SAOL:s roll som surrogat för en sådan allt viktigare. Det var nödvändigt att den upplaga som började utarbetas på 1940-talet dels speglade den snabba tillväxten av det svenska ordförrådet sedan 1923, dels gav åtminstone rudimentära förklaringar till så många ord som möjligt.

Och redaktören för SAOL 9, SAOB-chefen Pelle Holm, löste sin uppgift med glans. I Holm (1951:14) skriver han med berättigad självkänsla, att SAOL 9 ”egentligen inte [är] en ny upplaga, den är snarare en helt ny bok”. Detta må vara en lätt överdrift – man skulle kanske snarare vilja säga, att SAOL 9 i sig förenar det bästa hos de båda tidigare upplagorna: rikedomerna på nya ord i SAOL 7 och de förhållandevis generösa förklaringarna i SAOL 8 (och det finns självfallet en mängd nya förklaringar i SAOL 9). Vad antalet uppslagsord beträffar, hade det i stort sett dubblerats i jämförelse med SAOL 8. Vad förklaringarna beträffar, täckte de nu i stort sett grundbetydelseerna av ”svåra ord”, men

arbetet med mer djupgående betydelseanalyser lämnades åt den kommande moderna svenska definitionsordboken, *Illustrerad svensk ordbok* (1956).

Holms mest imponerande prestation är upptagandet av ca 75.000 (!) nya ord i ordlistan. Och det är till stor del fråga om intressanta ord, långtifrån enbart eller övervägande triviala sammansättningar. Det torde främst vara två omständigheter, utöver Holms egen omvittrade arbetskapacitet, som möjliggjort denna prestation. Dels hade SAOB:s excerptsamlingar växt till ofantliga mängder, med numera jämn täckning av hela alfabetet, dels hade två viktiga institutioner grundats i början av 1940-talet, nämligen Nämnden för svensk språkvård och Tekniska Nomenklaturcentralen. Båda dessa institutioner följde givetvis noggrant den samtida utvecklingen av det svenska ordförrådet, och Holm har säkerligen dragit nytta av deras arbete.

Till slut skall vi göra en mycket enkel kvantitativ undersökning. Vi utgår från utgivningsåren för SAOL 6–9 (1889, 1900, 1923, 1950) och går i vart och ett av fallen tio år tillbaka i tiden. Vi tar ut ett litet urval bland de ord som enligt Nationalencyklopedins ordbok (och i de flesta fall SAOB) är belagda första gången dessa år, dvs. 1879, 1890, 1913 resp. 1940. Hur många av dessa vid tidpunkten för resp. ordlistas utgivning nya ord är med i de olika upplagorna? Det framgår av tabell 1.

TABELL 1. *Antal upptagna ord bland ett urval ord (27 st.) belagda första gången 1879, 1890, 1913 resp. 1940 i SAOL 6–9*

SAOL 6 (1889)	1
SAOL 7 (1900)	7
SAOL 8 (1923)	10
SAOL 9 (1950)	18

Vi ser att SAOL 9 har i särklass bäst täckningsgrad, närmast följd av SAOL 8 och SAOL 7. I SAOL 6 förtecknas endast ett av ”nyorden”. Tabellen ger i all sin enkelhet en god illustration till vad som sagts tidigare. I viss mån speglar den de successivt förbättrade möjligheterna att tidigt registrera nyord. De resurser Hoppe och Tuneld (och Dahlgren/Tegnér) hade tillgång till när det gällde att registrera nyord var inte på något sätt jämförbara med Holms.

Vi kan nu kort sammanfatta detta avsnitt. Sett från synpunkten lexikal täckningsgrad och – i andra hand – betydelsebeskrivning framstår tre av de nio första upplagorna av SAOL som mycket betydande lexikografiska prestationer, nämligen SAOL 7, SAOL 8 och SAOL 9. Också SAOL 6 bör nämnas för dess (om än mestadels oförverkligade)

goda intentioner. Som lexikografisk produkt är dock SAOL 6 relativt blygsam, något som i ännu högre grad gäller SAOL 1–5. Det innebär inte att de tidiga upplagorna av SAOL inte spelade en roll i normeringen av den svenska ortografin och morfologin. Tvärtom, de spelade en viktig roll som vi senare skall se.

När det gäller frågan om SAOL:s beroende av andra ordböcker och övriga källor, har främst Dalins betydelse framhävts starkare än i tidigare studier. De fem första upplagornas självständiga betydelse i förhållande till Dalin är försumbar när det gäller lemmauppsättningen, den sjätte tar upp ett begränsat antal nya ord men utelämnar fortfarande många vanliga lånord som finns hos Dalin. Ännu i sjunde och åttonde upplagan är den stora majoriteten av uppslagsorden ord som var med redan i Dalins ordbok. En annan sak som tidigare kanske inte tillräckligt uppmärksammats är SAOL 8:s beroende av Östergrens främmandeordbok. Slutligen har betydelsen av SAOB:s successivt växande samlingar för SAOL 7–9 noterats – redaktörerna för dessa tre upplagor var alla anställda vid SAOB, och två av dem var SAOB-chefer.

SAOL:s inställning till vissa lexikala förändringar 1874–1950

Vi skall här i första hand ta upp två stora morfologiska förändringar samt de ortografiska förändringar som genomfördes vid den stora stavningsreformen 1906. Helt kort kommer också vissa andra ortografiska förändringar att nämnas. Vidare tar vi upp lånordsinflödet och dess anpassning till svenskan. I samtliga fall ger vi först en kort beskrivning av det språkliga förloppet för att därefter ge en bild av SAOL:s politik i den aktuella frågan.

SAOL 1–8 och tregenussystemet

Äldre svenska kännetecknades av ett tregenussystem av samma slag som tyskans. Detta system visade emellertid starka upplösningstendenser redan mot slutet av medeltiden. Kvar blev vissa rester. Den sista av dessa rester i riksspråket var användningen av de anaforiska pronomenen *han* och *hon* också vid referens till sakbetecknande substantiv (*väggen – hon, muren – han*). Åtminstone teoretiskt borde alla substantiv kunna beskrivas som antingen maskulina (*mur*), feminina (*vägg*) eller neutrala (*bord -et*).

Men denna kunskap blev efterhand allt svårare att upprätthålla, i synnerhet i stadsmålen. Mot slutet av 1800-talet tillhörde det inte längre

den aktiva lexikonbehärskningen att kunna skilja på maskulina och feminina substantiv. Dessutom utgjorde tilldelningen av genus till nya lånord ett alltmer svårlöst problem. Fler och fler började ge upp distinktionen mellan maskulinum och femininum, och i stället för *han* eller *hon* använde de pronomenet *den* vid referens till sakbetecknande substantiv. I en berömd skrift (Tegnér 1892) pläderade Esaias Tegnér d.y. för införandet av den nya genusbeteckningen *reale* (motsvarande *den*). I förordet till SAOL 7 (1900) skriver Tegnér (s. viii): ”Utanför de lefvande varelsernas område, t.e. i fråga om *mur*, *vägg*, nyttjar man i de bildades språk numera icke ofta *han* och *hon*; i stället säges *den*.”

I arbetet på de fem första upplagorna av SAOL gavs ingen pardon: det förutsattes utan diskussion att varje icke-neutralt substantiv skulle förses med ett m (maskulinum) eller ett f (femininum). Bibehållandet, eller kanske snarare återupplivandet, av det gamla tregenussystemet var Rydqvists speciella skötebarn och stor möda lades ner på att säkra att genusangivelserna blev historiskt korrekta – eller, vid nyare ord, fastlagda i enlighet med rimliga analogiprinciper (icke-neutrala främmande ord på -a blev t.ex. i allmänhet femininer). Efter Rydqvists död 1877 försvarades tregenusprincipen av F.A. Dahlgren, som var den som gjorde grovarbetet i SAOL 1–6, och den konservative språkvetaren Th. Wisén. En modernare uppfattning förfäktades av Tegnér, som blev medlem av Akademien 1883 och snart därefter engagerad i arbetet på SAOL 6.

Tegnér pläderade inte för att markeringarna f och m skulle tas bort vid svenska arvord, men han menade att man vid många lånord borde nöja sig med enbart böjningsangivelsen *-en*. Det gällde sådana ord där det inte gick att hitta några argument för lämplig genustilldelning. Tegnér fick emellertid inte gehör för sin åsikt, och ännu i SAOL 6 är följaktligen alla icke-neutrala substantiv markerade som antingen ”maskulina” eller ”feminina”. Det hindrar dock inte Tegnér från att i sitt förord till ordlistan flera gånger använda *den* i stället för det av ordlistan rekommenderade *han* eller *hon*: *reformen* (maskulinum enl. ordlistan) – *den* (s. xiii), *fördubblingen* (femininum) – *den* (s. xii), *ordboken* (femininum) – *dess* (s. iv) etc. Däremot alltid korrekt enligt ordlistan *akademien* – *hon* (t.ex. s. iv).²

I SAOL 7, där Tegnér ideologiskt var den drivande kraften, har Tegnérns nya beteckning *reale*, r, införts. Dock åtföljs r-et i de flesta fall

² Om diskussionerna kring tregenussystemet mellan Tegnér, Wisén och Dahlgren kan man läsa utförligare i Loman (1986). Över huvud taget bygger min framställning i detta avsnitt delvis på Lomans arbete.

av ett f eller ett m, enligt förordet (s. viii) av hänsyn till behoven hos ”poesien och ett mera högstämmdt uttryckssätt”. Det är dock viktigt att bruket av *den* vid referens till ord som *mur* eller *vägg* inte längre i praktiken – eller bör man hellre säga i teorin? – stämplas som ett fel av ordlistan. Ännu väsentligare är det kanske, att ordlistan tillåter sig att ange enbart r-genus vid många främmande ord. Just tvånget att ange maskulint eller feminint genus vid icke-neutrala lånord kan ha varit den primära orsaken till att så många vanliga lånord saknas i SAOL 1–6. När SAOL befriades från den tvångströjan kunde lånordsantalet formligen explodera i sjunde upplagan.

En intressant språkvårdsaspekt på genusangivelserna i SAOL 1–7 är kvinnornas grad av synlighet vid könsneutrala personbetecknande ord. Här är SAOL 7 betydligt mer ”progressiv” än SAOL 6; sålunda anges genus mf (maskulinum + femininum) vid orden *läkare*, *lärjunge* och *violinist* i SAOL 7 men bara m i SAOL 6. Vid *violoncellist* anges dock enbart m även i SAOL 7 – instrumentet ansågs kanske för tungt för kvinnor? Vid *doktor* anges endast m i SAOL 6, men vid sidan av *doktor* tas *doktorska* upp i betydelsen ’kvinnlig läkare’. I SAOL 7 anges mf vid *doktor*, och *doktorska* är struket. Vid *telegrafist*, ett kvinnodominerat yrke, anges såväl maskulinum som femininum i både SAOL 6 och 7, och kvinnodominansen antyds fint genom markeringen fm i SAOL 7.

Men tregenussystemet hade endast fått en nådatid tack vare SAOL 7. I SAOL 8 och alla senare upplagor anges enbart den bestämda slutartikeln vid substantiven, *-(e)n* eller *-(e)t*.

I efterhand är det lätt att konstatera, att det ovillkorliga fasthållandet vid tregenussystemet i SAOL 1–6 var olyckligt av åtminstone två orsaker. Dels förhindrade det förmodligen upptagandet av många viktiga lånord i ordlistan, dels gjorde det skrivandet onödigt komplicerat också för vana skribenter, som måste ha känt sig tvingade att göra många extra lexikonslagningar för att få reda på rätt genus. Och detta kan inte vara rimligt, när man skriver på sitt eget modersmål.

SAOL 1–9 och verbens pluralböjning

Under större delen av vår period var det obligatoriskt att skilja mellan singular- och pluralböjning hos verben i skriftspråket. Man skrev *jag äter* och *jag fick* men *vi äta* och *vi fingo*. Denna kongruensböjning kom till uttryck i presens hos alla verb och dessutom i preteritum hos de starka verben. Den hade emellertid för länge sedan luckrats upp i talspråket, där det – bortsett från vissa dialekter – alltså hette *vi äter* och *vi fick*.

Några decennier in på 1900-talet började kongruensböjningen att vackla också i skriftspråket. En viktig omständighet var, att flera av de framgångsrika arbetarförfattarna, t.ex. den blivande Nobelpristagaren Harry Martinson, helt enkelt inte behärskade distinktionen ifråga. I gymnasieskolorna fick man så småningom, i varje fall från och med 1940-talet, välja fritt mellan *vi fick* och *vi fingo* etc., bara man var konsekvent (jfr Allén 1981). När TT, Tidningarnas telegrambyrå, 1945 övergav kongruensböjningen, betydde det i praktiken att dennas tid var ute, eftersom radion och fler och fler tidningar efterhand följde TT:s exempel.

Självklart håller de åtta första upplagorna av SAOL (t.o.m. 1923) fast vid kongruensböjningen. Den anges endast för preteritumformerna av de starka verben, sålunda t.ex. vid **få**: *fick, fingo; fått; fången, fångnet, fångna* (SAOL 8). Att man skulle skriva *vi få* och *vi kalla* förutsattes alla känna till.

Överraskande nog ger inte heller den i flera avseenden moderna SAOL 9 (1950) något alternativ till kongruensböjningen. Fortfarande anges vid **få** *fick fingo* etc., och någon kommentar till kongruensböjningen ges varken i förordet eller i Holm (1951). Såvitt man kan se, innebär det att ordlistan stämplar *vi fick* som ett fel, i varje fall i "vårdat" eller något mer formellt skriftspråk. Detta kan t.ex. jämföras med att ordlistan godkänner vardagliga former som *säjer* och *sa* av *säga*.

Hävdandet av verbens kongruensböjning i SAOL 9 är så mycket märkligare, som Pelle Holm själv i sin välskrivna och spirituella redogörelse för arbetet med ordlistan (Holm 1951) inte tillämnar den (t.ex. "Men vi *får* nog bereda oss på en strid ..." s. 71). Kan det vara fråga om ett förbiseende i ordlistan? Eller har Pelle Holm ändrat uppfattning mellan 1950 och 1951? Den givna metoden hade ju varit att ange både det äldre, kongruensböjda, och det modernare alternativet, t.ex. (**få**) *fick fingo* el. *fick* eller åtminstone *fick fingo* el. vard. *fick* etc.

I stället kom kongruensböjningen nu att gälla som SAOL-norm fram till tionde upplagan 1973. Vid det laget var det inte lätt att hitta någon skribent som följde SAOL:s rekommendation. Med alla sina förtjänster hade SAOL 9 på en central punkt missat chansen att leda utvecklingen i riktning mot det resultat som vid 1900-talets mitt ändå var det oundvikliga.

SAOL 1–8 och de ortografiska förändringarna 1874–1923

Under flera decennier, från 1880-talet och i varje fall till 1910-talet, fördes en intensiv diskussion om grundläggande stavningsfrågor i

Sverige. De fem första upplagorna av SAOL hade inneburit en något fastare norm för stavningen av de svenska arvorden, men osäkerheten var fortfarande stor på många punkter. Ä-ljudet stavades än med ä, än med e, å-ljudet än med å, än med o, l- och n-ljudet kunde ömsom dubbeltecknas, ömsom enkeltecknas efter kort vokal. J-ljudet stavades med lj, dj, hj, g och j, v-ljudet med v, hv, fv och f, k-ljudet med g, k eller q (och dessutom med c), t-ljudet efter kort vokal med tt eller dt.

Mycket av denna stavningsvariation kunde försvaras dels med en samhörighetsprincip (böjda former borde stavas analogt med motsvarande oböjda), dels med ordens etymologi. Men behovet av en uppröjning i den vildvuxna svenska ortografin framstod ändå som trängande för många, inte minst den alltmer manstarka kåren av folkskollärare som i sitt dagliga arbete såg vilka svårigheter de komplicerade stavningsreglerna beredde skolbarnen – och inte bara skolbarnen utan även dem själva. En roande skildring av en presumtiv folkskollärares problem med variationen dt/t finner man i August Bondessons satiriska roman ”Skollärare John Chronsoughs memoarer” (observera att titelfigurens efternamn, som enklare kunde stavats *Kronskog*, i sig är en drift med krånglig ortografi):

Hvad som i den sistnämnde [en rättskrivningsdiktamen] kunde vara något krångligt för de mindre öfvade inträdessökandena, var väl egentligen, huruvida kokadt skulle skrivas med t eller dt. För mig var ju detta endast ett lekverk, så grundligt som jag hos kyrkoherden blifvit undervisad i att skilja supinum ifrån participium, hvilket ju är så ytterst nödvändigt för hvar och en, som gör anspråk på att vara bildad.

Men då jag efter profvets slut frågade min närmaste granne, Pettersson:

”Skref du kokadt med t eller dt?”

Så svarade han:

”Jag skref det med t.”

”Då har du dabbat dig,” sade jag.

”Ja”, sade han missmodig. ”Men skall mitt intagande på seminarium bero på ett dt, då är det för ynkeligt. (Bondeson 1897:111.)

De radikalaste bland ”nystavarna” ville så långt som möjligt följa principen ett ljud–en bokstav (eller i vissa fall en bokstavskombination). Mer moderata nystavare ville genomföra reformer som respekterade samhörighetsprincipen och i viss mån etymologin. Till de senare hörde Tegnér, som i samarbete med Dahlgren införde vissa viktiga nyheter i SAOL 6. Nyheterna berörde bl.a. e-ljudet, å-ljudet, k-ljudet, l-ljudet och n-ljudet. I förordet diskuteras möjligheten av andra reformer, särskilt beträffande stavningen av t- och v-ljudet, men det framgår att Akademien inte har ansett tiden mogen för detta. I SAOL 7 (1900) nöjde man sig sedan med smärre, punktvisa ortografiska förändringar.

Det skulle snart visa sig att behovet av ortografisk förenkling inte hade tillfredsställts av SAOL 6 (och, i någon mån, SAOL 7). Redan 1906 var det dags för en betydligt mer genomgripande reform, men den initierades inte av SAOL eller Akademien utan av regeringen, mer eller mindre på beställning av folkskollärarna. Akademien blev med Johannissons (1974) ord ”överkörd”.

Genom reformen försvann stavningarna *hv*, *fv* och *f* av *v*-ljudet (*hvem* > *vem*, *lefva* > *leva*, *af* > *av*) och stavningen *dt* av *t*-ljudet efter kort vokal, även i de fall där samhörighetsprincipen därigenom bröts (*godt* > *gott*). Däremot bevarades den etymologiserande stavningen av *j*-ljudet (*hjula*, *djur*, *ljuda*, inte *jula*, *jur*, *juda* som de radikala nystavarna önskade).

Genom att ett stort antal mycket vanliga ord påverkades av 1906 års stavningsreform har den kommit att framstå som en milstolpe i svensk språkhistoria. I långt högre grad än reformerna i SAOL 6 har den medfört att texter med äldre ortografi omedelbart gör ett ålderdomligt intryck på en modern svensk läsare. Detta var också något som Akademien hade förutsett, och det var ett av dess huvudargument mot att gå för hastigt fram.

Men när allt kommer omkring hade Tegnér redan på 1880-talet pläderat för att det mesta av innehållet i det som skulle bli 1906 års stavningsreform åtminstone på sikt borde genomföras. På en punkt hade han emellertid varit negativ, och skulle så förbli resten av sitt liv. Han ville till varje pris hävda samhörighetsprincipen i neutrumformer av adjektiv som *god* (*godt*) och particip av verb som *vända* (*vändt*).

Ett decennium efter stavningsreformen accepterade Akademien den, med undantag just av den förenklade stavningen av ordformer av typen *godt* och *vändt*. SAOL 8 (1923) går sedan ett steg vidare genom att föra fram *gott*, *vänt* etc. som huvudformer, dock med tillägget (i förordet, s. IV) att Akademien föredrar stavningarna *godt*, *vändt* etc. Det ser ut så här i ordlistan:

FIG. 1. Ur SAOL 8

Formerna *godt*, *vändt* etc. kom därmed att kvarstå som godkända sidoflexer ända till 1950, då SAOL 9 kom ut. Då var de naturligtvis inte längre något annat än relikter och måste ha uppfattats som kuriösa

inslag i ordlistan av yngre användare. Det finns också vissa tecken som tyder på att Tuneld bara motvilligt tog in dessa sidoformer, kanske som en gärd av pietet mot Tegnér. I förkortningslistan (s. VII) träffar man på förkortningarna *lant.* och *lantmät.* för *lantbruk* och *lantmåteri*. Men dessa ord borde enligt Akademien hellre stavas *landtbruk* resp. *landtmåteri* och följaktligen förkortas *landt.* resp. *landtmät.* I ordlistans metaspråkliga delar tillämpas sålunda inte den stavning som Akademien föredrar. Redan det faktum, att Akademiens föredragna stavning kommer först på andra plats i dess egen ordlista är f.ö. notabelt.

Ytligt sett kan det tyckas som om SAOL även i stavningsfrågorna snarast blev frånsprungen av utvecklingen. Men snarare var det så att ideologen bakom SAOL 7 (1900), Tegnér, länge låg i dess framkant. Med lite mer diplomatisk finess från regeringens sida kunde utvecklingen efter SAOL 7 ha blivit en helt annan. En SAOL 8 med utgivningsår runt 1910 och med reformerad stavning av v- och t-ljuden – utom kanske, i det senare fallet, där det stred mot samhörighetsprincipen – hade då varit en fullt tänkbar möjlighet.

På vissa punkter spelade SAOL och Akademien ändå en – förmodligen positivt – tillbakahållande roll. Det torde främst ha varit deras förtjänst att många av de radikalaste nystavarnas krav avvisades, så att bl.a. den etymologiserande stavningen av ord som *hjul* och *djur* bevarades.

SAOL 1–9 och lånorden

När det gäller SAOL:s inställning till lånord och deras anpassning är de sex första upplagorna i stort sett ointressanta, eftersom de tar upp så ytterligt få lånord. Som redan påpekats, kan detta till viss del ha haft att göra med svårigheten att tilldela lånord genus maskulinum eller femininum och måste inte nödvändigtvis vara avhängigt av en principiellt avvisande inställning till lånord. Men naturligtvis innebar det att SAOL 1–5 och i stort sett även SAOL 6 abdikerade från rollen som normgivare i fråga om en stor och viktig del av ordförrådet.³

³ Som en sorts försvar för den bristande täckningen av lånord i SAOL 1–6 jämför Johannisson (1974:37) med den tveksamhet många under 1970-talet kunde känna mot nya engelska översättnings- och betydelselån som *upptrappa*, *sofistikerad* och *ta över*. Men luckorna i de tidiga upplagorna av SAOL är så påfallande, att en bättre modern parallell vore en tänkt SAOL 10 (1973) där ord som *atom*, *elektron*, *nylon*, *plast* och tusentals andra viktiga 1900-talsord inte vore medtagna.

I förordet till SAOL 6 skriver Tegnér: ”Det skulle hafva kostat ringa möda att ur Akademiens samlingar och ur tryckta källor mångfaldiga tilläggen [av bl.a. lånord,

Att man efter hand kommit till insikt om detta framgår av Tegnér's förord till SAOL 7 (1900). Visserligen kan Tegnér inte underlåta att göra ett tidstypisk markering med puristiska och nationalistiska förtecken:

Medtagandet av dessa ord [lånorden, min anm.] får naturligtvis ingalunda anses innebära en maning till bokens begagnare att mera än förut och till förfång för de inhemska orden gynna de främmande. Där vårt eget vackra, böjliga och uttrycksfulla svenska språk lämnar oss tillräckliga medel att på ett fullt tillfredsställande sätt framlägga våra tankar, där böra vi naturligtvis ej lita till främmande källor. (SAOL 7:II.)

Men längre fram formulerar han det viktigaste argumentet för att ta med många lånord i en normativ ordlista:

Och ingen lär kunna bestrida, att det för vårt språk är bättre, om lånorden däri, äfven de som möjligen äro mindre nödiga, uppträda i hyfsadt skick, med tidsenlig stafning, riktiga böjningsformer, riktigt genus och riktig konstruktion, än att allt på detta område öfverlåtes åt godtycket. (SAOL 7:II.)

Denna kloka tanke genomsyrar alla senare upplagor av SAOL. Numera är det en av ordlistans viktigaste uppgifter att ge vägledning vid anpassningen av nya lånord.

En liten detalj ger dock en viss puristisk accent åt förordet till SAOL 8. Liksom i Östergrens främmandeordbok används termen *utbytesord* snarare än termen *ordförklaringar* om de svenska synonymer som ges till främmande ord. "Utbytesorden" är tydligen tänkta att ha en dubbel uppgift. De skall förvisso ge upplysning om de främmande ordens betydelse, men de skall nog också ses som en mild påminnelse till ordboksanvändaren att han gärna kan använda dem i stället för motsvarande främmande ord.

Det viktiga är emellertid att SAOL 7 och SAOL 8 (och givetvis SAOL 9) tar upp lånord i stor mängd. Som en jämförelse med SAOL 6 kan vi göra ännu en enkel kvantitativ undersökning, denna gång av täckningen av nya engelska lånord i SAOL 6–8. Undersökningen bygger ytterst på en mycket värdefull sammanställning av sådana lånord i svenskan vid mitten av 1910-talet (Bergsten 1915). Det är alltså fråga

min anm.]” Tegnér kunde kanske kostat på sig att nämna den förnämsta av dessa ”tryckta källor”, Dalins ordbok, som spelat en så stor roll för de sex första upplagorna av SAOL. Inte heller nämns Dalins ordbok med ett ord i förordet till SAOL 1. Det är trist att behöva konstatera att en av Sveriges största lexikografer behandlades på ett synnerligen ogint sätt av de akademiska språkvetarna (för fler exempel på detta se Malmgren 1988).

om engelska lånord, som en anglist utifrån sin egen språkkänsla har bedömt som hyggligt etablerade i svenskan. Dessa lånord kan tidsbestämmas med hjälp av andra källor.⁴ Jag har valt ut tre femtonårsperioder som vardera slutar åtta år före resp. ordlistas utgivningsår, alltså 1866–81, 1877–92 och 1900–15. Alla de ord hos Bergsten, som är belagda första gången under dessa perioder, har slagits upp i SAOL 6, SAOL 7 resp. SAOL 8 och förekomst resp. icke-förekomst har antecknats. Resultatet blev följande:

TABELL 2. *Täckning av nya engelska lånord i SAOL 6–8*

	Antal nya eng. lånord medtagna i listan	Antal nya eng. lånord ej medtagna i listan
SAOL 6	3	26
SAOL 7	20	27
SAOL 8	13	26

Man ser att SAOL 6 bara undantagsvis tar upp nya engelska lånord, men att SAOL 7 gör det i stor utsträckning och SAOL 8 i ganska stor utsträckning. Det är dock en aning anmärkningsvärt att SAOL 7 har klart högre täckningsgrad än SAOL 8. Det motsäger inte bedömningen – som antytts i det föregående – att SAOL 7 kanske innebar ett ännu större lyft för ordlistan än SAOL 8.

En viktig fråga är naturligtvis SAOL:s politik när det gäller anpassningen av nya lånord. Här måste vi fatta oss kort och inskränka oss till huvudtendensen, som beskrivs väl av Johannisson (1974:34): ”Den moderna tendensen att låta internationella ord såvitt möjligt behålla ursprungslandets stavning speglas i serien *vinersnitsel* U8 [dvs. SAOL 8, min anm.]; *vinersnitsel* el. *wienerschnitzel* 9; *wienerschnitzel* 10.” Viktigast är naturligtvis att denna politik i allt större utsträckning har tillämpats vid engelska lånord – och de senare SAOL-redaktörerna – fr.o.m. SAOL 9 (1950) – har knappast haft något val eftersom användarna upplever försvenskade stavningar som allt konstigare i takt med att deras behärskning av engelska växer. Holm (1951:54–72) pläderar visserligen i princip för försvenskning, där så är möjligt, men pekar samtidigt på många fall där den skulle stöta på motstånd. I SAOL 9 har han också återinfört många internationella stavningar som inte godkändes i SAOL 8, t.ex. *scout* (i SAOL 8 *skaut*).

⁴ Detta arbete har utförts av Stålhammar (2002), också en nödvändig förutsättning för min lilla undersökning.

Sammanfattande diskussion

SAOL har spelat en viktig roll för normeringen av det svenska ordförrådet ända sedan dess första upplaga kom ut 1874. Riktigt stort genomslag fick SAOL i och med den sjätte upplagan (1889), som upphöjdes till norm inom skolundervisningen och själv inledde en period av genomgripande ortografiska förändringar. Med sjunde upplagan (1900) uppnådde ordlistan för första gången en god täckning av det främmande ordförrådet och ett respektabelt antal uppslagsord. Olyckligtvis kom SAOL snart därefter, utan egen förskyllan, i otakt med de snabba ortografiska förändringarna och förlorade en del av sitt tidigare inflytande. Men i SAOL 8 (1923) godtogs i allt väsentligt den stora stavningsreformen från 1906, och sedan dess har ordlistans inflytande åter ökat. SAOL 9:s största betydelse ligger i den enorma mängden nya uppslagsord. I takt med det ökande lånordsinflödet blir uppgiften att anpassa nya lånord allt viktigare för ordlistan.

Vi har sett att tidigare upplagor av SAOL i vissa fall alltför länge hållit fast vid äldre ortografiska och morfologiska varianter. Det gällde tregenussystemet, verbens pluralböjning och i någon mån stavningen dt för t. Den lärdom man kan dra, utan att vara alltför efterklok, är kanske, att det inte lönar sig att försöka konservera en hel morfologisk kategori som inte längre har stöd av talspråket. Det är också olyckligt, när en av en SAOL-upplaga påbjuden form kommer att framstå som nära nog en fornlämning, innan en modernare variant hinner införas i den följande upplagan. Ett varningstecken är det också när ordlistans redaktör, eller författaren av dess förord, använder former som inte är godkända i ordlistan. Sådant kan riskera att undergräva ordlistans auktoritet.

Moderna upplagor av SAOL riskerar knappast att komma i otakt med utvecklingen på samma sätt som vissa av de tidigare upplagorna. Dels utkommer nya SAOL-upplagor numera oftare än under större delen av 1900-talet, dels är nog de stora morfologiska och ortografiska förändringarnas tid förbi i svenskan. Och slutligen har den moderna språkvetenskapen lärt oss att det faktiska bruket aldrig får negligeras, också om det kommer i konflikt med en eller annan – synkront eller diakront baserad – idealisering av språksystemet.

Litteratur

Allén, Sture 1981: Om förändringar i svenskan sedan 1950. I: *Svenskans beskrivning* 12. Helsingfors, 6–25.

- Bergsten, Nils 1915: Om engelska lånord i svenskan. I: *Språk och stil* 15, 53–87.
- Bondeson, August 1897: *Skollärare John Chronsoughs memoarer från uppväxstiden och seminarieåren*. Stockholm.
- Dalin = A.F. Dalin, *Ordbok öfver svenska språket*. Stockholm 1850–55.
- Gellerstam, Martin 1987: Svenska Akademiens ordlista – elfte upplagan. I: *Språkvård* 1987:2, 6–13.
- Gellerstam, Martin 1998: Ordlista i nya kläder – om tolfte upplagan av SAOL. I: *Språkbruk* 1998:3, 3–10.
- Gellerstam, Martin & Sven-Göran Malmgren 1991: Strindbergiska fingeravtryck i anonyma tidningsartiklar från 1870-talet. I: Ståhle Sjönell, Barbro (utg.), *Textkritik. Teori och praktik vid edering av litterära texter*. Stockholm, 138–155.
- Hannedóttir, Anna 1998: *Lexikografihistorisk spegel*. Göteborg. (Meijerbergs Arkiv för svensk ordforskning 28.)
- Holm, Pelle 1951: *Nytt och gammalt i Svenska Akademiens ordlista*. Stockholm. (Skrifter utgivna av Nämnden för svenska språkvård 8.)
- Johannisson, Ture 1974: Ordlistans första nio upplagor – en historik. I: Johannisson, Ture & Gösta Mattsson, *Svenska Akademiens ordlista under 100 år*. Stockholm, 1–54. (Skrifter utgivna av Svenska Språknämnden 55.)
- Loman, Bengt 1986: ”En Inrättning, ägnad endast till Språkets förbättring.” I: Allén, Sture, Bengt Loman & Bengt Sigurd, *Svenska Akademien och svenska språket. Tre studier*. Stockholm, 1–141.
- Malmgren, Sven-Göran 1988: Almqvist, Dalin och den svenska definitionsordbokens födelse. I: Pettersson, Gertrud (utg.), *Studier i svensk språkhistoria*. Lund, 193–211.
- Mattsson, Gösta 1974: Ordlistans tionde upplaga – riktlinjer och kommentarer. I: Johannisson, Ture & Gösta Mattsson, *Svenska Akademiens ordlista under 100 år*. Stockholm, 55–116. (Skrifter utgivna av Svenska Språknämnden 55.)
- Norén, Kerstin 1991: Utformningen av artiklarna i Dalins *Ordbok öfver svenska språket* (1850–55). I: *Språk och stil* 1 (n.f.), 109–138.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien*. Lund 1893–.
- SAOL 1–9 = *Svenska Akademiens ordlista*. Uppl. 1–9 (1874–1950). Stockholm. [De åtta första upplagorna hade titeln *Ordlista ö(f)ver svenska språket utgi(f)ven af (av) Svenska Akademien*.]
- Sigurd, Bengt 1986: Ordboken, ordlistan och några andra av Svenska akademien språkliga insatser under 1900-talet. I: Allén, Sture, Bengt Loman & Bengt Sigurd, *Svenska Akademien och svenska språket. Tre studier*. Stockholm, 143–231.

Stålhammar, Mall 2002: *Engelskan i svenskan. 1. Engelska lånord under 1800-talet.* (Rapporter från ORDAT 12.) Göteborg.

Tegnér, Esaias d.y. 1892: *Om genus i svenskan.* Stockholm.

Östergren, Olof 1907, 1915: *Våra vanligaste främmande ord.* Uppl. 1, 3. Stockholm.

Östergren, Olof 1919–72: *Nusvensk ordbok.* Stockholm.

Bilaga. SAOL 1–9, några viktigare data

Uppl	Utg.år	Redaktör	Ordantal*
1	1874	F.A. Dahlgren	35.000
2	1877	F.A. Dahlgren	35.000
3	1879	F.A. Dahlgren	35.000
4	1881	F.A. Dahlgren	35.000
5	1883	F.A. Dahlgren	35.000
6	1889	F.A. Dahlgren	40.000
7	1900	Otto Hoppe	71.000
8	1923	Ebbe Tuneld	80.000
9	1950	Pelle Holm	150.000

* Ordantalen är givetvis ungefärliga. För SAOL 8 anger Sigurd (1986:197) antalet uppslagsord till 100.000, men en jämförelse mellan SAOL 7 och SAOL 8 visar att detta antal är för högt. Antalet nya ord i SAOL 8 jämfört med SAOL 7 kan i varje fall inte vara mycket högre än 10.000, och antalet uppslagsord i SAOL 7 anges i ordlistans förord till 71.500. (För SAOL 8 saknas denna uppgift i förordet.)